

LİŅQVOPOETİKA

Elmi məqalələrdə yad edilən insan və yer adlarının semantikasi (*Rasim Nəbioğlunun bir elmi məqaləsi üzrə*)

Akif İmanlı

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Rasim Nəbioğlunun (Rasim Nəbi oğlu Qurbanovun) “Şərq ədəbiyyatında islami mövzu, süjet və obrazlar” adlı elmi məqaləsində xalqımızın ehtiramla yad edilən, xatırlanan məşhur şair və yazıçılarının, həmçinin İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbərin, digər dini-tarixi şəxsiyyətlərin və mifik obrazların ad, ata adı və soyadlarını təşkil edən apelyativlərdəki leksik-semantik mənalarının açılmasından bəhs edilir. Bu adların tarixi-lingvistik inkişafı və formalaşma prosesi də nəzərdən keçirilir. Hər hansı bir ad əgər alınma və ya arxaik sözlər əsasında formalaşıbsa, onun mənşəyi araşdırılır, mənası aydınlaşdırılır. Müəllif birdilli izahlı, ikidilli tərcümə və ensiklopedik lüğətlərə istinad etməklə mövzunu əsaslı şəkildə işləyib ortaya qoyur. Bir çox şəxs adları və təxəllüslər, həmçinin yer-məkan adları ilk dəfə ədəbi-elmi kontekstdə belə geniş izah və şərhərlə verilir.

Açar sözlər: Nəbioğlu, antroponim, toponim, islam, Quran, Məhəmməd, Xəzri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.03.2023; qəbul edilib – 17.03.2023

Semantics of antroponyms and toponyms remembered in academic articles (*on the basis of a paper by Rasim Nabioghlu*)

Akif İmanlı

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Abstract. The paper discusses explaining the lexical-semantic meanings in appellatives that form name, father name and surname of prominent poets and writers, founder of Muslim religion, Prophet Muhammad, other religious-historical figures and mythical characters remembered with respect by our nation in the paper titled “Islamic theme, plotline and images in oriental literature” by Rasim Nabioghlu (Rasim Nabi oghlu Gurbanov), well-known literary critic-scientist. The historical-linguistic evolution and formation process of these names has been also reviewed. Any

antroponym formed on the basis of loan words or archaic words, its origin is analysed and its meaning is explained.

By using monolingual explanatory, bilingual translation, and encyclopedic dictionaries, the author comprehensively explains the topic. For the first time in a literary-scientific context, antroponyms and toponyms, as well as geographical names, are given with such in-depth explanations.

Keywords: Nabioghlu, antroponyms, toponyms, Muslim, Koran, Mahammad Khazri

Article history: received – 03.03.2023; accepted – 17.03.2023

Giriş / Introduction

Filoloqların yekdil fikrinə görə, ədəbi-bədii və elmi əsərlərdə dilçiliyin onomastika sahəsinə dair araşdırmaların aparılması linqvistik əhəmiyyət kəsb edir.

Bizim ədəbiyyatşünasların, ədəbiyyat tarixçiləri və tənqidçilərin kitablarında, monoqrafiya və məqalələrində bu mövzu üçün geniş material var. Bu sahədə qələmini sınamış və müəyyən mənada uğur qazanmış alimlərdən biri filologiya elmləri namizədi, dosent, Cənubi-Rusiya Humanitar Universitetinin fəxri professoru, Avrasiya İnzibati Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rasim Nəbioğlu – Rasim Nəbi oğlu Qurbanovdur. Onun məqalələrində onomastik tədqiqat üçün diqqəti çəkən xeyli sayda şəxs və məkan adları xatırlanır. Biz bu araşdırmamızda R.Nəbioğlunun “Şərq ədəbiyyatında islami mövzu, süjet və obrazlar” adlı elmi məqaləsində yad edilən şəxslər və yer adlarının semantikasına dair fikir və mülahizələrimizi bildirmək istəyimizlə hörmətli alimimizin yaradıcı zəhməti və bu sahədəki səmərəli fəaliyyətinə, bir növ, işıq salmaq istədik...

Əsas hissə / Main part

Rasim Nəbioğlunun həcmcə kiçik olsa da, məzmunca əhatəli fikirləri əks etdirən “Şərq ədəbiyyatında islami mövzu, süjet və obrazlar” adlı elmi məqaləsində [9, s.96-97] semantikasi maraqlı doğuran xeyli sayda antroponimik (şəxs) və məhdud sayda toponomik (yer-məkan) adlar yada salınır, xatırlanır. Əlbəttə, hər bir adın, istər şəxs adı olsun, istərsə də yer-məkan adı olsun, bunların hər birinin konkret leksik mənası olduğunu nəzərə alanda onların məna açımına ehtiyac duyulur. Bu, həm də yazının kütləvililiyi baxımından, yəni daha çox oxucu diqqəti cəlb etmək baxımından maraqlıdır.

Məqalədə adı xatırlanan şəxsiyyətlərdən biri Məhəmməd Peyğəmbərdir (570-632). Məhəmməd (Mühəmməd) islam dininin banisi, “Allahın elçisi” (Rəsulullah), “Peyğəmbərlərin möhürü (Xatəmun-Nəbiyin)”, yəni haqq dinin başlıca və axırncı peyğəmbəridir [6, s.83]. Məhəmməd ərəb olduğu üçün adının mənası da ərəb mənşəlidir: “bəyənilmiş, mədh edilmiş”, “tərifə layiq”, “həmd olunan, hamının tərif etdiyi, şərəfli, şanlı” anlamlarını ifadə edir [4, s.376; 3, s.47; 8, s.143].

Bəlli olduğu kimi, VII əsrin ikinci yarısından başlayıb, IX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən ərəb yürüşləri nəticəsində istila olunan xalqımızın həyat və məişətində həm dil baxımından, həm də dilimizdəki şəxs adları üzrə ərəbləşmə sürətləndi. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən tamamilə işğal və islam dininin qəbul edilməsi türk mənşəli adların bir növ arxa plana keçməsinə, ərəb mənşəli adların isə geniş miqyasda yayılmasına səbəb oldu. Ərəb mənşəli adları əsasən iki qrupa ayırmaq olar: 1. Tarixi şəxsiyyət adları; 2. Qurandan gələn adlar.

Tarixi şəxsiyyət adları əsasən islam dinini yaradan, təbliğ edən və yayan şəxsiyyətlərin adlarından ibarətdir. Bunların da ərəb dilində müəyyən apelyativ mənaları (oxu: leksik-semantik mənaları – A.İ.) vardır: Məhəmməd (bəyənilən, tərifə layiq), Əli (ali, yüksək)...

Qurandan gələn adların bir qrupunu hələ Tövrat və İncildə rast gəldiyimiz İslama qədərki mifik adlar təşkil edir: Adəm (adam), Həvva (hava), Habil (meh, yel)...; digər bir qrupunu dini-mövhumu mələk adları: Cəbrayıl, Mikayıl (Allaha bərabər olan), İsrafil (odlu, atəşli)..., üçüncü qrupunu isə Quranda ümumi söz kimi işlənən apelyativlərdən əmələ gələn adlar təşkil edir: Mələk, Cənnət, Rəhman (rəhmdil), Səməd (daimi), Əhəd (tək, bir)... [2, s.188-189].

R.Nəbioğlunun məqaləsində xatırlanan şəxsiyyətlərdən biri Cəlil Məmmədquluzadədir (1869-1932). Cəlil ərəbcə “böyük, uca, yüksək”, “hörmət sahibi”, “cəlallı, böyük, ulu” [7, I c., s.82; 3, s.57], Məmmədquluzadə isə “Məhəmmədin qulu” mənasını verən Məmmədqulu adına fars mənşəli-zadə (“doğulmuş”, “oğul, övlad”) şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranan soyaddır.

R.Nəbioğlunun məqaləsində xatırlanan Hüseyn Cavid böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadənin (1882-1941) adı və təxəllüsünü ifadə edir. Hüseyn ərəbcə “gözəl” deməkdir [4, s.741]. Cavid isə ədəbi təxəllüsdür, mənası belədir: “daimi, həmişəlik, əbədi” [7, I c., s.77; 3, s.57; 8, s.251]. Hüseyn Cavidin atasının adı isə, bəlli olduğu kimi, Abdullahdır ki, mənası “Allahın qulu” kimi tərcümə olunur. Məhəmməd Peyğəmbərin atasının adı da Abdullah olmuşdur. Əgər ilahi qüvvə sayılan Allah ideyasını ilk dəfə Məhəmməd irəli sürmüşdürsə, bəs nə üçün onun atasının adı “Allahın qulu”dur? İş burasındadır ki, “Allah” məfhumu ərəblərə İslamdan əvvəl də məlum idi. Onların sitayiş etdikləri 350-dən yuxarı bütələrdən birinin adı Allah (əl-Ləh) idi, həm də bu ilahi o birilərindən üstün tutulurdu. Yeni dini yaradarkən Məhəmməd bütün bütələrin əvəzinə Allahı yeganə ilahi elan etmişdir. İslamdan əvvəl yaranmış Abdulla adındakı “ulla” həmin “allah”dır [8, s.7].

Rasizadə soyadındakı Rasi adı ola bilsin ki, ərəbcə “məmnun, razılaşan”, farsca “sirrə aid olan, sirli” [7, II c., s.223] mənalarını verən razi, razi sözlərinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Şaiq görkəmli yazıçımız Abdulla Mustafa oğlu Talibzadənin (1881-1959) ədəbi təxəllüsüdür. Şaiq ərəb mənşəli sözdür, mənası “bir işə şövqü, həvəsi olan, şövqlü” [7, II c., s.309]; “şövqlü, həvəslı, ilhamlı”, “işə böyük şövqü və həvəsi olan” deməkdir [8, s.255].

Mustafa/Müstəfanın leksik mənası ərəbcə “seçilmiş, bəyənilmiş” deməkdir. Bu söz həm də Məhəmməd Peyğəmbərin epitetlərindən biri kimi işlənir [7, II c., s.130]. Abdulla Şaiqın soyadı Talibzadə, göründüyü kimi, Talib şəxs adından formalaşmışdır. Talib//Talib ərəbcə 1) “istəyən, tələb edən”; 2) “müşəri, alıcı”; 3) “bir qızla evlənmək istəyən” (oğlan); 4) “şagird, tələbə” mənalarındadır [7, II c., s.336]. Talib Məhəmməd Peyğəmbərə atalıq etmiş əmisi Abutalibin (Talibin atası) adından yayılmışdır. Abutalibin “abu//əbu” hissəsi ərəbcə “ata”, “sahib, yiyə” mənasını verir [7, I c., s.138]. Abutalib həm də dördüncü Raşidi xəlifəsi Əlinin (600-661) atasının adıdır. Bu ad bizim məişətimizə Abutalib kimi daxil olmuş, sonralar həm ilkin şəkildə, həm də kiçik fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Talib formasında işlənmişdir.

Vahid Azərbaycanın görkəmli qəzəlxan şairi Əlağa Məmmədqulu oğlu İsgəndərovun (1895-1965) ədəbi-bədii təxəllüsüdür. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, ədəbi-bədii təxəllüslər sənətkarın əsl adını əvəz edə bilir və hətta sonralar əsl ada çevrilir [2, s.137]. Eynilə Vahiddə olduğu kimi. Vahid ərəb mənşəli söz olmaqla “tək, bir, yalqız” mənalarını ifadə edir [7, II c., s.417]. Vahidin adı rəsmi sənədlərdə, o cümlədən ASE-də Əlağa kimi qeyd olunmuşdur. Əslində bu ad iki sözün (Əli və Ağa) birləşməsindən yaranmışdır. Adətən, saitle bitən sözə saitle başlayan söz bitişdikdə birinci sözdəki sait tələffüzdən düşür (Əli+Əsgər>Ələsgər; Əli+Əkbər>Ələkbər və s.). Bu, əsasən orfoepik qaydalardan qaynaqlanır; lakin orfoqrafiyada bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin düzgün yazılışı prinsipinə uyğun olaraq bir çox halda tam yazılır: Əliağa. Göründüyü kimi, Əli və Ağa sözlərindən formalaşan şəxs adı – antroponim mürəkkəb söz quruluşundadır. Əli (ərəbcə “yüksək, üstün, nəcib”,

“ali, ulu, yüksək”), qeyd etdiyimiz kimi, Raşidi xəlifələrinin dördüncüsü, – yəni axırıncısıdır. Əli eyni zamanda Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi oğlu və qızı Fatimənin həyat yoldaşı olmaqla onun kürəkənidir. Bizim məişətimizdə Əli geniş yayılan şəxs adlarından. “Ağa” sözü isə keçmişdə hörmət əlaməti olaraq adlara müstəqil leksik vahid kimi əlavə edilirdi; varlı, nüfuzlu təbəqənin nümayəndələrinin adında da “ağa” işlədilir. Hazırda isə “ağa” həm ayrıca, müstəqil, həm də şəxs adlarının (antroponimlərin) tərkibində özünü göstərir (Ağa, Əliağa, Ağaəli). Deməli, “ağa” tərkibli şəxs adlarındakı bu sözün əsasında dayanan şəxsə, indiki məqamda Əliyə hörmət əlaməti kimi işlədilmişdir; eyni zamanda, “ağa” Əlinin cəmiyyətdəki mövqeyinin ifadəçisi kimi də qeyd edilə bilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Ə.Vahidin atasının adı İsgəndərdir. Bu, qədim dünyanın məşhur fətehi və sərkərdəsi makedoniyalı Aleksandrın adından yaranmışdır. Ərəblər həmin adı əl-Skandar formasında qəbul ediblər. “Əl” ərəb dilinə xas olan, ismin əvvəlində gələn artikuldur. “Əl” artikulu adın mənasını dəyişmir. Aleksandr əvvəlcə Skandar, sonra isə Skəndər olmuşdur. Firdovsi də, hətta Nizami də bu adı fars dilində məhz belə yazıblar. Sözü əvvəlində iki samit olduğundan əvvələ “i” saiti artırılaraq sözdəki ağırlıq yumşaldılmışdır. Beləliklə, Skəndər dönüb İsgəndər olmuşdur. Aleksandr adı iki hissədən ibarətdir: Aleks və Andr. Aleks yunanca “müdafiəçi”, andr isə “insan, kişi” deməkdir. Rusların Aleksey və Andrey adları da həmin sözlərdəndir. Beləliklə, Aleksandr şəxs adı “insanları müdafiə edən, təəssübkeş, havadar” mənasını verir. Bundan başqa, İsgəndər məcazi-rəmzi mənada, “igid sərkərdə, müdrik hökmdar” deməkdir [ətraflı bax: 8, s.107-108].

R.Nəbioğlunun məqaləsində adı ehtiramla yad edilən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri yazıçı İsa Mustafa oğlu Hüseynovdur (1928-2014). Ağstafa (indiki Qazax) rayonunun Muğanlı kəndində anadan olmuşdur. Son illər özünü Muğanna götürdüyü təxəllüs ilə təqdim edirdi. Qədim yəhudi adı Yexoşua yunanlar tərəfindən İsus, ərəblər tərəfindən İsa kimi qəbul edilib, tərcümədə “Allahın köməyi, Allahın mərhəməti” [8, s.107], “Allahın köməyi, Tanrının yardımı” [3, s.45] kimi mənalandırılır. Hüseynov soyadı isə Əli ibn Əbu Talibin və Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimənin oğlu Hüseynin adından götürülmüşdür. Hüseyn və böyük qardaşı Həsənin adı eyni kökdəndir. Həsən ərəb dilində “yaxşı” deməkdir. Hüseyn isə Həsənin əzizləmə formasıdır, mənası təxminən belədir: “yaxşıcıgöz”.

Məqalədə Nəbi Xəzri də hörmətlə yad edilir. Xəzri görkəmli Azərbaycan şairi Nəbi Ələkbər oğlu Babayevin (1924-2007) ədəbi təxəllüsüdür. Xəzri Abşeron yarımadasında və onun ətraf zonasında Xəzər dənizindən əsən güclü şimal küləyidir. Xəzri Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin havasını təbii olaraq zərərli qaz və tüstüdən təmizləyir.

Şair Nəbi Babayev Xəzri, Bakını, bütövlükdə doğma vətəninə – Azərbaycanı sonsuz məhəbbətlə sevdiyi üçün özünə belə bir təxəllüs götürmüşdür. Nəbi adının üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur. Nəbi peyğəmbər deməkdir, mənası da “xəbər verən”dir. Qurani-Kərimdə “Nəbə” (Böyük xəbər) surəsi vardır. Nəbi Xəzrinin atası Ələkbər Əli şəxs adı ilə apelyativ əkbər sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Əkbər ərəb dilində “ən böyük, ulu”, “daha böyük” (“ən) böyük oğul” mənasındadır [7, I c., s.150]. Əlinin isə mənasını artıq bilir: “yüksək, ali”. Şairin soyadı qohumluq münasibətlərini bildirən baba apelyativindən yaranmışdır. Uşağın atasının, yaxud anasının atası baba adlanır. Baba Azərbaycan məişətində ayrıca müstəqil də işlənən adlardandır.

R.Nəbioğlunun böyük hörmət və ləyaqətlə yad etdiyi Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009) (İsfəndiyar oğlu) də Azərbaycanımızın dünya şöhrətli şair oğludur. Bəxtiyar məişətimizdə geniş yayılan şəxs adlarından. Adın tərkibindəki bəxt (baxt) və yar sözləri bizim üçün o qədər doğma sözlərdir ki, onların fars dilindən keçmə olduğuna inanmağımız gəlmir; ola bilsin ki, bu sözlər fars dilinə türk dillərindən keçibdir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, fars dilində 3000 (üç min) türk mənşəli söz vardır, ərəb dilində isə türk mənşəli sözlərin miqdarı 2000 (iki min)-dir. Bəxtiyar adı farslarla müştərək iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: bəxt+yar; bəxt “tələ”, yar “dost, yoldaş, sevgili” deməkdir. Bəxtiyar həm də “xoşbəxt, ağgün, ağbəxt” mənalarında izah olunur [3,

s.39]. Bəxt farsca “tale, qismət”, “səadət, xoşbəxtlik” mənalarında işləndiyi kimi, “yar” sözü də fars dilində “dost, yoldaş”, “sevgili, məşuq, məşuqə”, “tanış, aşna”, “yardımcı, köməkçi” mənalarını verir [7, I c., s.41; II c., s.437].

Bəxtiyar Vahabzadənin atasının adı İsfəndiyardır. Bu adın qədim fars dilində “Allahın bağışladığı, Tanrının hədiyyə etdiyi” mənasında olan sözdən düzəldildiyi güman edilir [3, s.45]. Vahabzadədəki vahab apelyativi isə ərəb dilində “cəmər, əliaçıq, bağışlayan” mənasını bildirir [3, s.40]. “Əsmayi-hüsna” – Allahın gözəl adlarından biridir. Sonralar Vahab adı XVIII əsrin ortalarında vəhhabiliyin təməlini qoyan xətib (vaiz) Məhəmməd ibn Əbdül Vəhhab adından sanki yenidən gündəmə gələrək yayılmışdır. Vəhhabilik (vəhhabizm) Hənəbət sünni məzhəbi əsasında təşəkkül tapmaqla Məhəmməd Peyğəmbər dövrünün erkən İslamının saflığına qayıtmağı, təkallahlılıq prinsipinə ən ciddi şəkildə riayət etməyi, qeyri-batıl din və təriqətlərdən, ümumiyyətlə, ilkinliyə yad olan, başqalarından götürülən yeniliklərdən (biət) imtina etməyi, pirlərə, qəbirlərə, müqəddəslərə və müqəddəs hesab edilən yerlərə sitayişdən imtina etməyi təbliğ edən dini cərəyandır [6, s.38].

Şair Qabil də R.Nəbioğlu tərəfindən yad edilənlərdəndir. Qabil Allahverdi oğlu İmamverdiyev (1926-2007) bədii əsərlərini sadəcə olaraq Qabil adı ilə imzalamışdır. Qabil şəxs adı olmaqla həm də təxəllüs səviyyəsində işlənmişdir. Qabil ərəbcə “qəbul edən, alan; mümkün ola bilən, mümkün; istedadı olan, istedadlı” [7, II c., s.357]; “qələbə çalan, müzəffər” deməkdir [8, s.56]. Bibliya mifologiyasına görə, Kain (Qabil) Adəm və Həvvanın böyük oğludur, əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Qabil paxıllığından qoyun otaran qardaşı Abeli (Habili) öldürür. Allah Qabili qardaş qatili kimi lənətləyir və damğalayır. Qabil və Habil haqqında əfsanə islam dininə də daxil olmuşdur [ASE, II c., s.543]. Habilin ərəbcə “meh, yel, nəsim” mənasında olduğu bəzi lüğət kitablarında qeyd olunur. Bibliyada Habil və Qabil rəvayəti haqqında ayrıca fəsil vardır.

Şair Qabilin atasının adı Allahverdi, soyadı isə İmamverdiyevdir. Zənnimcə, Allahverdi və İmamverdi adlarını izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Rasim Nəbioğlunun məqaləsində şairlərdən Məmməd Aslan (1939-2015), Şahin Fazil (1940), Zəlimxan Yaqub (1950-2016), tədqiqatçı-yazıçılardan Çingiz Hüseynov (1928) da xatırlanır.

Aslan adının qədim forması Arslan olmuşdur. Dilimizdə Arslan həm də Ruslan şəklində hətta bir sıra başqa xalqlarda da işlənmişdir. Məsələn, A.S.Puşkinin “Ruslan və Lyudmila” poeması var. Arslan qədim türklərdə titul kimi də işlədilmişdir; məsələn, Alp Arslan, Qızıl Arslan. Arslan adı sonralar Aslan formasına düşmüş və kişi (oğlan) şəxs adı kimi geniş yayılmışdır. Oğlan uşaqlarına Aslan adı verilməsinin əsas səbəblərindən biri “heyvanların şahı” adlandırılan aslanın (şirin) gücü, qorxmazlığı, çevikliyi kimi əlamətlərdir. Bu cür keyfiyyətlərə istinadən valideynlər övladlarına ad verərkən, xüsusilə oğlanlarının gələcəkdə cəsur, igid olmaq arzusunu ifadə edirdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aslan dünyanın, demək olar ki, bütün xalqlarına tanış və doğmadır. Onun şəkli tükənməz qüdrət, mütləq hakimiyyət, əzəmət simvolu kimi bir sıra dövlətlərin gerbini bəzəyir: məsələn, İranda Şiri-Xurşud, farslarda Şirzad, Şiruyə, ərəblərdə Əsəd, Heydər, Zeyqəm, fransızlarda Leo, almanlarda Leon, italyanlarda Leonarda, ruslarda Lev, yunanlarda Leoniti adlarının yaranmasının, geniş yayılmasının səbəbi budur [8, s.30]. Azərbaycanda həm Aslan, həm də Şiraslan şəxs adlarına tez-tez rast gəlinir.

Şahin Fazildəki şahin quş adından yaranmışdır; uzağı sərrast görməyi və ovunu dəqiq nişan almağı ilə fərqlənir. Şahin tərlan quşunun digər bir adıdır; ov quşudur. Tərlan həm də igid, qəhrəman, qoçaq mənalarını ifadə edir; qızlara da bu ad verilir: Tərlan Musayeva (əmək qəhrəmanı). Tərlan adı bizim məişətdə məcazi rəmzi mənada da işlənən adlardandır. Fazil isə ərəb mənşəli sözdür, mənası 1. “fəzilət sahibi, fəzilətli”; “gözəl əxlaqa mailk olan”; “üstün, yüksək”; “artıq, çox” deməkdir [7, I c., s.182].

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub (1950-2016) da R.Nəbioğlunun məqaləsində hörmətlə yad edilir. Zəlimxan, göründüyü kimi, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: zəlim+xan>Zəlimxan. Zəlim

sözü ərəb dilində “zülm olunan, zülm çəkən, məzlum” mənasında işlənən sözdür [7, II c., s.454]. Ensiklopedik lüğətlərdən bəlli olduğu kimi, xan orta əsrlərdə Şərqi feodallarının adlarının sonuna əlavə edilən tituldur. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri xan adlanırdı. Monqol istilasından sonra etimoloji cəhətdən “xaqan” sözündən yaranmış və Azərbaycanda rəis, əmir sözlərini xan əvəz etmişdir. Orta Asiyada, Azərbaycanda (xanlıqlar dövründə) hökmdar mənasında işlədilir [1, X c., s.47]. Deməli, orta əsrlərdə Şərqi ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərinin titulu və bu titulu daşıyan şəxs xan adlanırdı, xan həm də ağa, hökmdar mənasında işlədilir.

Yaqub Yaqubovun (Zəlimxanın soyadı) -ov alınma şəkilçidən imtina edilmiş formasıdır. Yaqub ərəblər vasitəsilə bizim məişətimizə daxil olan qədim yəhudi adındandır. İakov adından Yakov, ondan da Yaqub adı törəmişdir. İakov hərfi tərcümədə “daban”, bir qədər geniş mənada “dabanbasdı” deməkdir. Bu oğlan adını qədim yəhudilər, adətən, ekiz uşaqlardan ikincisinə, dalca gələndə, “dabanbasdı” doğulana verərdilər. Zaman keçdikcə bu mənə unuduldu. Tövrət rəvayətlərində İakov peyğəmbər adıdır. Həmin peyğəmbər Yaqub adı ilə Qurana və İslam hədislərinə də daxil olmuşdur. Quranda o, Yusif və Züleyxa haqqında məhəbbət macərəsinin əsas qəhrəmanlarından, Yusifin atasıdır. Oğlunu itirdikdən sonra dörd il yol ayrıcında “Beytül həzən” (Hüzün evi) tikdirən Yaqub burada illərlə Yusifi gözləmiş, ağlamaqdan kor olmuşdur [8, s.111-112].

Çingiz Hüseynovdakı Hüseynovu izah etməyə ehtiyac duyulmur. Çingiz şəxs adı isə vahid monqol-türk dövlətinin banisi, əsl adı Temuçin olan və 1206-cı ildə Onon çayı sahilində monqol noyanlarının (feodallarının) qurultayında bütün tayfaların böyük xanı seçilməklə “Çingizxan” adlandırılan tarixi şəxsiyyətə verilmiş addır. Çingiz türkcə tengiz, yəni dəniz deməkdir.

R.Nəbioğlunun “Şərqi ədəbiyyatında islami mövzu, süjet və obrazlar” məqaləsində Ərəbistan, Azərbaycan və Moskva kimi yer-məkan adları nəzərə çarpır. Moskva haqqında əvvəlki yazılarımızda geniş məlumat olduğundan burada təkrar etməyi lazım bilmədik [Moskva – bax: 5, s.44-45].

Fikrimizcə, Ərəbistan və Azərbaycan adları haqqında da geniş izahata ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq onu qeyd etmək ki, ərəblərin yaşadıkları ərazilər (Ərəbistan yarımadası, Şimali Afrika və s.) şərti olaraq Ərəbistan adlanır. Azərbaycan isə azər türklərinin çox qədimdən məskunlaşdığı ərazidir. Bu ərazi Cənubi və Qərbi Azərbaycanı da əhatə edir.

Nəticə / Conclusion

Rasim Nəbioğlunun “Şərqi ədəbiyyatında islami mövzu, süjet və obrazlar” adlı elmi məqaləsində xatırlanan tarixi şəxsiyyət, şair və yazıçıların adları leksik-semantik baxımdan izah edilmişdir. Əsas ad kateqoriyasına daxil olan ad və soyadların böyük əksəriyyəti ərəb mənşəli apelyativlərdən yaranmışdır; adın əsasında dayanan hər bir apelyativ sözün isə konkret mənası vardır. Əlavə ad kateqoriyasına daxil olan təxəllüsləri isə dil mənsubiyyətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. Alınmalar əsasında götürülən təxəllüslər (Cavid, Şaiq); 2. Türk mənşəli təxəllüslər (Vurğun, Xəzri, Çingiz).

Tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin alınma sözlər əsasında yaranmış ad, ata adı və soyadlarının böyük əksəriyyətinin ərəb mənşəli olduğu aydınlaşdırılaraq, onların dilimizdə olan mənalarına diqqət yetirildi. Qürur hissi ilə qeyd etmək olar ki, bir çox şairimiz özünə təxəllüs seçərkən doğma dilimizin sözlərinə üstünlük verərək özlərinə çox ürəyəyatımlı təxəllüslər götürmüşlər. Məsələn üçün Səməd Vəkilov “Vurğun”, Nəbi Babayev “Xəzri” təxəllüsləri ilə dilimizə vurğunluq və əsl vətəndaşlıq qeyrəti göstərmişlər. Hal-hazırda bu ənənə şair və yazıçılarımız tərəfindən təqdirəlayiq şəkildə davam etdirilir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c. – Bakı, 1976; II c. – Bakı, 1978; X c. – Bakı, 1987.
2. Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. – Bakı: Maarif, 1997.
3. Azərbaycan şəxs adları (soraq kitabı). Tərtibçilər: M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyev. – Bakı: İşıq, 1987.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967.
5. İmanlı, A.K. Bədii ədəbiyyatda surət-şəxs və məkan adlarının semantikasi, üslubi mahiyyəti (Ə.Haqqverdiyevin nəsi nümunəsində). – Bakı: Şirvanəşr, 2022.
6. İslam (Qısa məlumat kitabı). – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
7. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013; II c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
8. Mirzəyev, O.M. Adlarımız. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.
9. Nəbioğlu, R.Q. Mədəniyyət. İncəsənət. Ədəbiyyat (Məqalələr). I kitab. – Bakı: Avropa, 2017.

**Семантика антропонимов и топонимов, упоминаемых в научных статьях
(по материалам научной статьи Расима Набиоглы)**

Акиф Иманлы

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Резюме. В научной статье «Исламские темы, сюжеты и образы в восточной литературе» видного учёного-литературоведа Расима Набиоглы (Гурбанова) раскрывается лексико-семантическое значение апеллятивов в упоминающихся с почтением именах, отчествах и фамилиях не забываемых народом известных поэтов и писателей, основателе исламской религии пророке Мохаммеде, других религиозных исторических личностях и мифических образах. Внимание уделено процессу историко-лингвистического развития и формирования этих имён. Анализируется формирование каждого имени, образованного путём заимствования или архаического, поясняется его происхождение и значение.

Обращение автора к словарным комментариям, двуязычным переводческим, энциклопедическим словарям способствовало обстоятельному изучению данной темы. Впервые дано широкое разъяснение и комментарии к многим топонимам и антропонимам в литературно-научном контексте.

Ключевые слова: Набиоглы, антропоним топоним, ислам Коран, Мухаммед, Хазри